

مقاله پژوهشی: تحلیل گفتمان همبستگی ملی در دوران دفاع مقدس

۲۰.۱۰۰۱.۱.۳۳۲۹۲۵۳۸.۱۴۰۱.۱۲.۴۵.۸.۱

محمدرضا غلامی شکارسرای^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۱۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۲۲

چکیده

مقاله حاضر به تحلیل گفتمان همبستگی ملی در دوران دفاع مقدس می‌پردازد؛ برای تحقق این هدف، ویژگی‌های گفتمان همبستگی ملی در دوران دفاع مقدس مشخص شده است؛ در این تحقیق ضمن مرور مبانی نظری مربوط به همبستگی ملی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین استلزامات دستیابی به امنیت ملی پایدار و ناسیونالیسم و نقد آن، با طرح یک سری پیش‌فرض‌هایی به تدوین چارچوب مفهومی تحقیق حاضر پرداخته شد. یافته‌ها نشان می‌دهند جنگ تحمیلی موجب شد که رقابت برای کسب قدرت سیاسی در بین نخبگان سیاسی به میزان زیادی تحت‌تأثیر فضای دفاع مقدس و حفظ کشور از تهاجم بیگانگان کنار گذاشته شوند و همبستگی ملی بین اقشار و گروه‌های مختلف قومی و زبانی تقویت گردد؛ همچنین این امر خود مأخوذ از یک فضای گفتمانی بود؛ این گفتمان در برابر گفتمان رقیب ناسیونالیسم ایرانی شکل گرفت و موجبات ایجاد همبستگی ملی در دوران دفاع مقدس را فراهم ساخت. امام خمینی^(ره) اصلی‌ترین عامل ایجاد همبستگی ملی و اصل مؤلف این گفتمان در دوران دفاع مقدس بوده است. یافته‌ها نشان می‌دهند وحدت، دال مرکزی گفتمان حاکم بر همبستگی ملی در دوره دفاع مقدس بوده است.

کلیدواژه‌ها: همبستگی ملی، تحلیل گفتمان، دوران دفاع مقدس، وحدت

بیان مسئله

دولت‌های ملی و به‌طور کلی نظام‌های سیاسی در همهٔ زمان‌ها به همبستگی ملی میان اقشار مختلف جامعه توجه داشته‌اند؛ این موضوع علی‌الخصوص در زمان جنگ برای نظام‌های سیاسی از اهمیت به مراتب بیشتری برخوردار بوده است. کارگردگرایان همبستگی ملی را به‌عنوان یکی از مهم‌ترین پیامدهای پنهان پدیدهٔ جنگ در نظر می‌گیرند؛ البته همبستگی ملی همواره مورد توجه نظریه‌پردازان حوزهٔ ناسیونالیسم نیز بوده است. اسمیت از همبستگی ملی و ملت و هویت ملی به‌عنوان سه رکن اساسی ناسیونالیسم نام می‌برد (اسمیت، ۱۳۹۵: ۲۲۵)؛ ناسیونالیسم در جوامع مختلف در قالب گفتمان‌های متکثری قرار می‌گیرد و از نام‌های متفاوتی همچون ناسیونالیسم سیاسی، ناسیونالیسم مدنی، ناسیونالیسم قومی و ... برخوردار می‌شود. در جامعهٔ ایرانی این ناسیونالیسم در قالب گفتمان‌های هژمونیک قبل و بعد از انقلاب اسلامی از اشکال مختلفی برخوردار بوده است. در دورهٔ پهلوی اول و دوم این ناسیونالیسم باستان‌گرایانه بود که در قالب سیاست‌گذارهای فرهنگی مختلف بدان تاکید می‌شد؛ اما پس از وقوع انقلاب اسلامی، متأثر از گفتمان حاکم در دورهٔ پسا انقلابی ناسیونالیسم ایرانی دچار گسست شد و این بار خود را در قالب ناسیونالیسم اسلامی نشان داد. اصل مؤلف این گفتمان برگرفته از آموزه‌های امام خمینی^(ه) بوده است؛ این آموزه‌ها موجبات تقویت همبستگی ملی در ایران را در دو سطح فراهم ساخت. در یک سطح موجبات ایجاد همبستگی ملی را در بین اقشار و گروه‌های مختلف اجتماعی فراهم ساخت و در سطح دیگر از میزان تنش و کشمکش در بین نخبگان سیاسی کاست.

بعد از فروپاشی رژیم پهلوی نیروهای سیاسی و اجتماعی عمده‌ای برای تصرف بلوک قدرت یا مشارکت در آن با یکدیگر به رقابت برخاستند. در زمان پیروزی انقلاب اسلامی ایران با طیفی از خرده‌گفتمان‌ها روبرویم که از گفتمان‌های سنت‌گرای اسلامی شروع می‌شود و به گفتمان‌های تجددگرای سکولار یا غیراسلامی ختم می‌شود (سلطانی، ۱۳۹۷: ۱۳۹). نیروهای سیاسی گوناگونی از چپ مارکسیست گرفته تا راست لیبرال و اصول‌گرایان

خواهان مشارکت در قدرت سیاسی بودند. هر کدام از این نیروهای متأثر از وزن و اعتبار خود و حوادث رخ داده در پس از انقلاب از سرنوشت خاصی برخوردار شدند. یکی از وقایعی که در کنار اصل مؤلف گفتمان فوق یعنی امام خمینی^(ره) برخورد و رقابت بین نیروهای سیاسی مختلف در درون نظام سیاسی را تا حدودی تحت الشعاع قرار داد و همبستگی بین اقشار مختلف اجتماعی و گروه‌های قومی و زبانی مختلف را تقویت نمود، جنگ تحمیلی ۸ ساله و به عبارتی دفاع مقدس در برابر رژیم بعث صدام بود. جنگ سوای اثرات گوناگونی که در حوزه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی داشته از نسبت عمیقی با همبستگی ملی در ایران دوره پسا انقلاب برخوردار می‌شود؛ اگر همبستگی ملی بین نیروهای مختلف انقلابی در دوره پیش از انقلاب، در قالب انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ تعیین پیدا می‌کند در سال‌های آغازین پس از انقلاب این همبستگی ملی بیش از پیش در قالب حضور و مشارکت در جبهه‌های جنگ و دفاع از کیان سرزمین ایران جلوه‌گر می‌شود. حال یکی از مهم‌ترین مسائلی که در این باره قابل طرح است؛ این است که دال مرکزی و دال‌های شناور گفتمان حاکم بر همبستگی ملی در جنگ تحمیلی و دفاع مقدس چه بوده است؟ این گفتمان از چه صورت‌بندی برخوردار است؟ و به عبارتی مهم‌ترین عناصر تشکیل‌دهنده آن کدامند؟

اهمیت و ضرورت تحقیق

همبستگی ملی همواره مورد توجه نظام‌های سیاسی بوده و جوامع مختلف در همه زمان‌ها محتاج همبستگی ملی بوده‌اند؛ البته این نیاز به‌طور کلی در هنگام جنگ بیش از هر زمان دیگری احساس می‌شود. کارکردهای مثبت الگوی همبستگی ملی در دوران دفاع مقدس در ایران را می‌توان در مشارکت و حضور فعالانه همه اقشار و گروه‌های قومی و زبانی و مذهبی در دفاع از ارکان ایرانی اسلامی مشاهده نمود. الگوی همبستگی ملی در دوران دفاع مقدس به دلیل برخوردارگی از کارکردهای مثبت، به‌لحاظ منطقی می‌تواند در زمان‌های دیگر نیز چنین اثر بخشی مطلوبی را از خود نشان دهد. مطلوب بودن الگوی

همبستگی ملی در کشور ما در برهه حساس دفاع مقدس شناخت آن را بیش از پیش ضروری می‌سازد؛ چرا که آشنایی با ارکان الگوی همبستگی ملی در دوران فوق می‌تواند: اولاً جامعه ما را در برابر بسیاری از آسیب‌های امنیتی درونی و بیرونی مصون سازد و ثانیاً می‌تواند با ایجاد حس تعلق به ایران اسلامی و ارتقا غرور ملی در بین اقشار و گروه‌های مختلف زمینه مشارکت فعالانه آن‌ها را در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی فراهم نماید. عامل دیگری که بر پایه آن می‌توان ضرورت انجام تحقیق پیرامون مقوله همبستگی ملی در دوران دفاع مقدس را توجیه نمود، کم بودن تحقیقات صورت گرفته در این حوزه به نسبت اهمیت موضوع فوق می‌باشد. مرور تحقیقات صورت گرفته پیشین گواه آن است که علی‌رغم پرداختن به موضوع همبستگی در اشکال مختلف نظیر وحدت ملی و پیوستگی و میهن پرستی، چندان به موضوع تحلیل گفتمان همبستگی ملی آن هم در دوران دفاع مقدس پرداخته نشده است.

سؤالات تحقیق

- اصل مؤلف گفتمان حاکم بر همبستگی ملی در دوران دفاع مقدس چیست؟
- دال مرکزی و دالهای شناور در گفتمان همبستگی ملی دوران دفاع مقدس چه بوده است؟
- مفصل‌بندی حاکم بر گفتمان همبستگی ملی در دوران دفاع مقدس چه بوده است؟
- در گفتمان فوق، مهم‌ترین اغیار گفتمانی کدام‌اند؟

پیشینه تحقیق

مجموعه‌ای از مطالعات پیرامون موضوع همبستگی ملی و دفاع مقدس صورت گرفته‌اند که ضمن اشاره به مختصات آن‌ها سعی می‌شود تفاوت تحقیق حاضر با آن‌ها مشخص گردد.

رحیمی و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «راهبردهای ارتقاء پیوستگی مردم و حکومت با تأکید بر وحدت ملی» در پی تدوین راهبردهای ارتقا پیوستگی مردم و حکومت در ج.ا.ا با تأکید بر وحدت ملی بوده‌اند. نتایج تحقیق فوق نشان می‌دهد که ج.ا.ا می‌تواند از راهبردهای تدافعی برای کاستن از ضعف‌ها و دوری از تهدیدها استفاده نماید (رحیمی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۶۵).

داودی در مقاله‌ای با عنوان «راهبردهای وحدت ملی در استحکام بخشی قدرت درونی نظام جمهوری اسلامی ایران از منظر مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)» در پی شناسایی راهبردهای مناسب نقش وحدت ملی در استحکام بخشی قدرت درونی نظام جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر بیانات مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد وجود رهبری حکیم و فرزانه در رأس حکومت و تبعیت از قانون مهم‌ترین نقطه قوت و راهبرد اصلی در تقویت وحدت ملی برای رفع اختلاف و یکپارچگی مردم و مسئولین می‌باشد (داودی، ۱۳۹۸: ۲۲۱).

الهی‌منش و اولاد در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر دفاع مقدس بر تقویت و تحکیم ناسیونالیسم اجتماعی» به طرح این سؤال پرداختند که جنگ هشت ساله بین ایران و عراق چه تأثیری بر میزان تحکیم و تقویت ناسیونالیسم مثبت اجتماعی گذاشت؟ یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که سرزمین، زبان، حکومت دولتی، دین و حس عشیره‌ای در تقویت ناسیونالیسم اجتماعی تأثیر به‌سزایی داشته‌اند (الهی‌منش و اولاد، ۱۳۹۷: ۱۲۹).

عادلی و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «تحولات قومی در مرزهای ایران قبل و بعد از جنگ تحمیلی: ابعاد و راهکارها» به این نتایج دست می‌یابند که درحالی‌که با پیروزی انقلاب اسلامی در بعضی مناطق غرب و شمال غرب و نیز شرق کشور شاهد تحولات قومی و هویت‌خواهی، خودمختاری و نیز استقلال خواهی قومی هستیم؛ اما از مقطع جنگ تحمیلی به بعد درجه همبستگی و انسجام قومی افزایش می‌یابد و به نوعی شاهد کم‌رنگ شدن این مسئله هستیم (عادلی و همکاران، ۱۳۹۷: ۳۱).

گرشاسبی و کریمی مله در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل رهبری امام خمینی (ره) در جنگ تحمیلی، از منظر جامعه‌شناسی احساسات» به این نتیجه می‌رسند که امام بر اساس رویکردهایی چون الهی دانستن جامعه نوین، امید به بهره‌مندی از امداد غیبی، شباهت‌نمایی با عاشورای حسینی و صدر اسلام به آزادسازی احساسی/شناختی و متراکم‌سازی انرژی‌های شورانگیز احساسی دامن زد و بدین‌سان آنان را به کنش جمعی تدافعی در مقابل رژیم بعثی و در نهایت کسب پیروزی غیورانه رهنمون ساخت (گرشاسبی و کریمی مله، ۱۳۹۶: ۹).

خجسته‌نژاد و همکاران در تحقیقی با عنوان «سنجش میزان همبستگی ملی در میان اقوام آذری و ترکمن» به بررسی شاخص‌های همبستگی ملی و عوامل مؤثر بر آن در بین اقوام آذری و ترکمن پرداختند. یافته‌های این تحقیق بیانگر آن است که همبستگی و قوم‌گرایی در میان اقوام آذری و ترکمن در سطح بالایی قرار دارد. در مقایسه میان این دو قوم، همبستگی ملی و نیز قوم‌گرایی قوم ترکمن نسبت به قوم آذری بیشتر است (خجسته‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۶: ۴۹۵).

مهری در مقاله‌ای تحت عنوان «نقش اقوام در همبستگی ملی» به بررسی عوامل مؤثر بر بسیج سیاسی اقوام و هم‌افزایی آن‌ها در جهت همبستگی ملی با تأکید بر نقش مذهب و زبان در بین شهروندان چهار گروه قومی (کرد، ترک، عرب و بلوچ) می‌پردازد. نتایج این تحقیق نشان می‌دهند که ۷۸ درصد از کل میزان بسیج سیاسی قومی وابسته به متغیرهای مستقل اندازه جمعیت، احساس تبعیض و محرومیت، همگرایی، قوت بنیان‌زبان‌شناختی و احساس توسعه‌یافتگی است (مهری، ۱۳۹۵: ۱۵۳).

امامی‌خویی و رضایی در مقاله‌ای با عنوان «نقش ناسیونالیسم در فروپاشی امپراطوری عثمانی در جنگ جهانی اول» به این نتیجه می‌رسند که کنار کشیدن اقوام بالکان و سپس اعراب از میدان جنگ و همراهی با حکومت عثمانی؛ یکی از دلایل شکست عثمانی‌ها در جبهه‌های نبرد بوده است (امامی‌خویی و رضایی، ۱۳۹۲: ۵۵).

وحیدا و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر وسایل ارتباط جمعی بر همبستگی ملی جوانان و دلبستگی آن‌ها به هویت ایرانی» به این نتیجه می‌رسند که بین میزان همبستگی ملی جوانان و دلبستگی آن‌ها به هویت ایرانی (متغیر وابسته) و میزان تماشای شبکه‌های تلویزیون ملی ایران، میزان تماشای شبکه‌های ماهواره‌ای، میزان استفاده از اینترنت و سن جوانان (متغیرهای مستقل) رابطه معناداری وجود دارد (وحیدا و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۲۳).

جهانیان و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «مقدمه‌ای بر همبستگی ملی با تأکید بر مؤلفه‌های فرهنگ و گردشگری» به این نتیجه می‌رسند پیش زمینه تقویت همبستگی ملی در یک جامعه، وجود شناخت مشترک خرده فرهنگ‌ها از یکدیگر است و زبان فارسی به‌عنوان میراث فرهنگی مشترک در این میان نقش تسهیل‌کننده این شناخت را دارد (جهانیان و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۰۹).

مهدوی و انتظاری در مقاله‌ای با عنوان «دینداری اجتماعی و همبستگی ملی: مقایسه تطبیقی جوانان ایرانی و هندی» نشان می‌دهند که بین گرایش به همبستگی ملی و گرایش به دینداری اجتماعی رابطه معنی‌داری وجود دارد. گرایش به دینداری در بین جوانان ایرانی در مقایسه با همسالان هندی آن‌ها بیشتر است (مهدوی و انتظاری، ۲۰۲۰: ۲۰۴).

فرهاد و صغری عبدالرحمانوف در مقاله‌ای با عنوان «حس میهن‌پرستی؛ مؤلفه مهم در شکل‌دهی به وحدت ملی» به بررسی ابعاد حس میهن‌پرستی می‌پردازند. نتایج این مقاله نشان می‌دهد که توسعه قدرت ملت با وحدت ملی مردمی که این ملت را تشکیل می‌دهند هماهنگ است و حس وطن‌پرستی یکی از جنبه‌های مهم درک احساس وحدت ملی است (فرهاد و صغری عبدالرحمانوف، ۲۰۲۰: ۹۹۳).

دنی کاپلن در مقاله‌ای با عنوان «معاشرت در باشگاه‌های اجتماعی به‌عنوان الگویی برای همبستگی ملی» نشان می‌دهد که چگونه جامعه‌پذیری در کلوب‌های اجتماعی نوعی «صمیمیت عمومی» ایجاد می‌کند و از این طریق احساس آشنایی و وفاداری را به جامعه بزرگ‌تر گسترش می‌دهد (دنی کاپلن، ۲۰۱۸: ۸۵).

فررا و بورلی در مقاله‌ای با عنوان «همبستگی ملی و پایداری سیاسی در بین کشورهای موجود در اتحادیه اروپا بعد از بحران اقتصادی نخست» نشان می‌دهد که اولاً اتحادیه اروپا به یک سیستم سازگار پیچیده تبدیل شده است و تلاش برای بازگرداندن وضع موجود غیرواقعی است، ثانیاً رهبران معاصر اتحادیه اروپا در ترویج اصول همبستگی علاقه‌مند به کنار گذاشتن تمایلات مرکزگرایانه خود نیستند (فررا و بورلی، ۲۰۱۹: ۹۴).

کیملیکا در مقاله‌ای با عنوان «همبستگی در جوامع متنوع: وراي چند فرهنگی گرایي نئولیبرال و شوونیسیم رفاهی» به این نتیجه می‌رسد که نظام‌های چند فرهنگی نئولیبرال به منظور ارتقا همبستگی ملی از تحرک و تنوع و نظام‌های مبتنی بر شوونیسیم رفاهی غالباً به ضرر مهاجران و اقلیت‌ها حمایت می‌کنند (کیملیکا، ۲۰۱۵: ۱۰).

بیث و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «برنامه همبستگی ملی: ارزیابی تأثیرات توسعه اجتماع محور در افغانستان» به ارزیابی تأثیر برنامه همبستگی ملی می‌پردازند. نتایج ارزیابی در ۵۰۰ روستا نشان می‌دهد که برنامه همبستگی ملی تأثیر مثبتی بر دسترسی به آب آشامیدنی و برق، پذیرش فرایندهای دموکراتیک و نگرش مثبت نسبت به زنان داشته است (بیث و همکاران، ۲۰۱۵: ۳۰۲).

در عمده تحقیقات صورت گرفته پیرامون همبستگی ملی به موضوعاتی نظیر توسعه، کثرت‌گرایی، ثبات سیاسی، مناسبات اجتماعی، دینداری، گردشگری، اثر رسانه‌ها، اقوام، فروپاشی نظام‌های سیاسی و رابطه آن‌ها با همبستگی ملی پرداخته شده است؛ اما نگاه گفتمانی نسبت به همبستگی ملی و ارتباط آن با ناسیونالیسم اسلامی موضوعی است که در تحقیقات فوق بدان توجهی نشده و این تحقیق سعی دارد تا از این منظر به مقوله همبستگی ملی در دوره ۸ ساله دفاع مقدس بپردازد.

چارچوب نظری تحقیق

از چند منظر می‌توان به موضوع تحقیق حاضر پرداخت: می‌توان ادبیات نظری مربوط به همبستگی ملی و هویت ملی و ناسیونالیسم را واکاوی نمود. یا اینکه، همبستگی ملی را در چارچوب گفتمانی تحلیل کرد؛ در این بخش سعی می‌شود به هر دو امر مهم پرداخته شود.

چند رویکرد کلان در ادبیات مربوط به ناسیونالیسم در علوم سیاسی و نیز جامعه‌شناسی سیاسی وجود دارد: رویکرد کهن‌گرایی، رویکرد مدرنیست‌ها و رویکرد تلفیقی.

اصلی‌ترین نکته‌ای که کهن‌گرایان بر آن تأکید می‌کنند این است که آن‌ها هویت ملی را پدیده‌ای کهن و همیشگی و به تعبیری ازلی ابدی می‌دانند و ۶ ویژگی وابستگی‌های خونی، نژاد، زبان، سرزمین، مذهب و رسوم را به‌عنوان عناصر تشکیل‌دهنده هویت ملی مهم می‌شمارند؛ این دیدگاه را برای نخستین بار ادوارد شیلز مطرح کرد (احمدی، ۱۳۸۹: ۴۷).

ادوارد شیلز بین جامعه مدرن و خویشاوندی مشابهت می‌دید؛ به تعبیر او همین‌طور که خویشاوندی همیشگی است، ناسیونالیسم نیز امری همیشگی است و همین‌طور که اعضای خانواده بر پایه عناصری به‌همدیگر مرتبط می‌شوند همین امر در مورد جوامع نیز مصداق پیدا می‌کند (شیلز؛ ۱۹۵۷: ۱۳۵).

بعدها کلیفورد گیرتز در دهه ۵۰ میلادی دیدگاه کهن‌گرایی را بسط و گسترش داد؛ از نظر گیرتز در بسیاری از ملت‌های در حال تکوین، تنها معیار تشخیص واحدهای سیاسی به‌عنوان ملت، نه پابندی به قانون و موسوم بودن به شهروندی؛ بلکه خون، زبان، نژاد و تعلق به یک محل است؛ همچنین از نظر وی وحدت (سیاسی) زمانی تحقق می‌یابد که واحدهای بزرگ‌تر بر پایه علائق و روابط کهن اولیه ایجاد شود (گیرتز؛ ۱۹۸۳: ۲۳).

وان دن برگه نظریه‌های «زیستی اجتماعی» را وارد مطالعات ملی کرد؛ او معتقد است که در رفتار بشر برخی گرایش‌ها و تمایلات جهان شمولند؛ مانند تمایل به خویشاوندی، تجاوز، سلطه و نیز تمایل به سرزمین؛ اینها را باید به‌عنوان بخشی از طبیعت بشری درک کرد. برگه قومیت و نژاد را ادامه و گسترش اصل خویشاوندی می‌داند؛ او می‌گوید چون خویشاوندی همیشگی و ازلی ابدی است؛ لذا ملیت نیز امری ازلی ابدی محسوب می‌شود.

۱ premordialism

۲ Shils

۳ Geertz

واکر کونور بر جنبه‌های سیاسی قومیت به‌عنوان پدیده طبیعی حیات بشری تأکید می‌کند. از نظر او، ملت بزرگ‌ترین گروهی است که به این افسانه اجداد مشترک ایمان دارد؛ به گفته کونور، هویت ملی واقعی یک هویت خویشاوندی است (برگه، ۱۹۷۸: ۴۰۹). در نقطه مقابل رویکرد کهن‌گرایی، رویکرد مدرنیست‌ها قرار می‌گیرد؛ بر پایه این دیدگاه هویت ملی محصول دوران مدرن است و پیش از آن وجود نداشته است. نظریات افرادی نظیر بندیکت اندرسون، اریک هابسباوم، آنتونی اسمیت، ارنست گلنر در ذیل رویکرد فوق قرار می‌گیرند.

اندرسون ناسیونالیسم را بر پایه سه عنصر، زوال نظام‌های پادشاهی و جماعت‌های مذهبی و تغییر نوع درک از زمان توضیح می‌دهد؛ وی بر این باور است که اولاً ناسیونالیسم پدیده‌ای باستانی نیست و ثانیاً برخلاف نظر بیشتر مفسران در اروپا پدید نیامده است. اندرسون ملت را خیالی می‌داند؛ زیرا اعضای آن هرگز اکثر اعضای دیگر را نه خواهند شناخت و نه خواهند دید و نه درباره‌شان خواهند شنید؛ با اینهمه در ذهنشان تصویری از گردهم بودنشان همچنان زنده است؛ بنابراین مشخصه ملت شیوه‌ای است که ملت تخیل می‌شود؛ یعنی با آنکه مرزهایش متغیر است؛ اما خیال می‌شود محدود و متعین است (اندرسون، ۱۹۹۱: ۱۷۴).

ارنست گلنر ناسیونالیسم را محصول صنعتی شدن در نظر می‌گیرد و ملت را واحد فرهنگی تعریف می‌کند که در آن مردم خود را شبیه به یکدیگر (در سه مؤلفه زبان، نظام اعتقادی و حس تاریخی) می‌دانند.

از نظر گلنر ملی‌گرایی به‌عنوان یک اصل سیاسی معتقد است که واحدهای سیاسی و ملی باید متناسب باشند؛ همچنین به باور او این ملی‌گرایی است که ملت‌ها را پدید

---

۱ Berghe

۲ Anderson

می آورد؛ آن هم نه در جوامع کشاورزی و پیشا کشاورزی؛ بلکه در جوامع صنعتی مدرن (گلنر، ۲۰۰۶: ۱۶۵).

جنجالی ترین دیدگاه نظری در ذیل رویکرد مدرنیستی در مورد هویت ملی را اریک هابسباوم مطرح کرده است؛ او در کتاب اختراع سنت (۱۹۸۳) استدلال می کند که بیشتر آنچه ما «سنت» می نامیم ساخته و پرداخته کسانی است که به آن نیاز داشتند تا با جا انداختن آن (به اصطلاح سنت ها) ما را بدوشند؛ وی ناسیونالیسم را محصول مهندسی اجتماعی و امری ابداعی می داند؛ او این سنت سازی را در آفریقا و هند و در افسانه های مذهبی موجود در کتب مقدس و من جمله صهیونیزم مورد بررسی قرار می دهد (هابسباوم، ۱۹۸۳: ۲۹).

دیدگاه آنتونی اسمیت تا حدودی در حد واسط دیدگاه کهن گرایان و مدرنیست ها قرار می گیرد؛ او اگرچه پیدایش ناسیونالیسم را مربوط به مدرنیسم می داند؛ اما درباره ملت چنین نظری ندارد. مدرنیست ها هم ملت و هم ملیت گرایی را محصول تحولات عصر مدرن قلمداد می کنند و در مقابل آنتونی اسمیت در حالی که می پذیرد ناسیونالیسم محصول مدرنیسم و مرتبط به آن است، ملت را موجودی تاریخی و کهن بنیاد قلمداد می کند؛ بنابراین اگرچه دیدگاه آنتونی اسمیت ذیل رویکرد مدرن آمده؛ اما تا حدود زیادی با دیدگاه نوگرایانی چون گلنر، اندرسون و هابسباوم متفاوت است؛ چرا که آن ها معتقدند اصولاً پدیده های ملت و ملی گرایی پدیده هایی کاملاً نوین و پیامد تحولات مدرن

دولت های ملی و نظام اقتصادی سرمایه داری است؛ اما از نظر اسمیت گرچه ناسیونالیسم را می توان محصول دوران مدرن یعنی دوران پس از پیدایش سرمایه داری و فروپاشی امپراطوری های مذهبی و کلیسا در نظر گرفت؛ اما ملت ها را نمی توان محصولات مدرنی دانست که توسط نخبگان طراحی شده اند؛ به تعبیر اسمیت می توان وحدت و همبستگی ملی را به عنوان یکی از مهم ترین مؤلفه های تشکیل دهنده ملی گرایی در نظر گرفت (اسمیت، ۱۳۹۱: ۳۵۸).

نکات مهمی که در این تحقیق به عنوان پیش فرض در نظر گرفته شده‌اند بدین قرارند: نخست اینکه همبستگی ملی یکی از ارکان امنیت ملی است؛ دوم اینکه همبستگی ملی رکن اساسی ملی‌گرایی است؛ سوم اینکه همبستگی ملی یک امر گفتمانی است و در یک فضای گفتمانی شکل می‌گیرد؛ چهارم اینکه به تعبیر میشل فوکو اصل مؤلف به عنوان یکی از مهم‌ترین رویه‌های درونی کنترل این گفتمان و هر گفتمانی عمل می‌نماید (فوکو، ۱۳۸۴: ۲۵)؛ پنجم اینکه آموزه‌های امام خمینی^(ره) تجلی عینی اصل مؤلف گفتمان حاکم بر همبستگی ملی در ایران به طور عام و علی‌الخصوص در دوره ۸ ساله دفاع مقدس است؛ ششم اینکه همبستگی ملی در ایران چه در دوره دفاع مقدس و چه پس از آن در یک چارچوب گفتمانی به نام ناسیونالیسم اسلامی شکل می‌گیرد که اساساً بین آن و سایر گفتمان‌های ناسیونالیستی گسست وجود دارد.

در چارچوب الگوی تحلیل گفتمانی فوق می‌بایست به تعریف متغیر همبستگی ملی پرداخت. جان کلمن^۱ و کارل روزبرگ^۲ همبستگی را به عنوان کم شدن فزاینده تنش‌های قومی، منطقه‌ای و فرهنگی در نتیجه ایجاد یک اجتماع سیاسی همگن در نظر می‌گیرد؛ واینر^۳ نیز به طور خاص همبستگی ملی را در اشاره به مسئله ایجاد یک حس ملی ناشی از قلمرو سرزمینی که باعث حذف و تحت شعاع قرار گرفتن وفاداری‌های ناحیه‌ای می‌شود، مورد استفاده قرار می‌دهد (واینر، ۱۹۶۵: ۳۸۲)؛ این تعاریف نشان می‌دهند که برای اینکه در جامعه‌ای همبستگی ملی به وجود آید بایستی که شمار قابل توجهی از شهروندان حس هویت بخشی خود را از یک ملت بگیرند، حسی که جایگزین هویت بخشی از سوی گروه‌های قومی، مذهبی و فرهنگی می‌شود و باعث می‌شود که شهروندان از ارزش‌ها و هنجارهای مشترکی برخوردار شوند؛ به گونه‌ای که نگرش مطلوبی در بین افراد متعلق به

---

۱ principle author

۲ John coleman

۳ Carl Rosberg

۴ Weiner

گروه‌های مختلف نسبت به ابراز و نمایش رفتارهای همبستگی بخش به وجود آید؛ با توجه به اینکه در این تحقیق به همبستگی ملی نگاه گفتمانی وجود دارد؛ لذا باید در ادامه به تعریف متغیرهایی نظیر گفتمان، دال مرکزی و دال‌های شناور و مفصل‌بندی پرداخت.

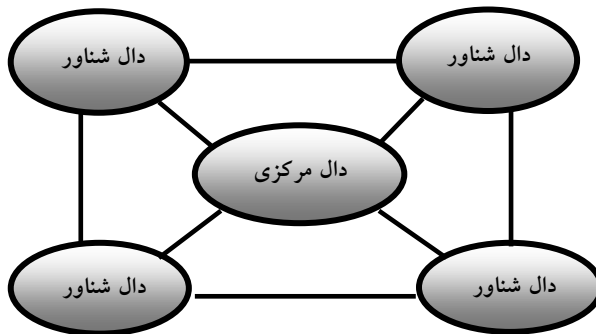
گفتمان، مجموعه گزاره‌هایی است که با یکدیگر دارای وحدت کارکردی و معرفت‌شناختی‌اند و نظم خاصی را بر هستی اعمال می‌کنند. مجموعه گزاره‌های مرتبط با یک گفتمان می‌تواند، نوشتاری (شعارها، بیانیه‌ها، گزاره‌ها، تألیفات، اطلاعیه‌ها و...) کنشی (انواع خشونت‌ها، مجازات‌ها و کشتارها و...) و گاهی بیانی-گفتاری (نظیر سخنرانی، نشست و...) باشند.

در این تحقیق، تحلیل گزاره‌های بیانی-گفتاری مدنظر خواهد بود؛ همچنین دال‌ها، اشخاص، مفاهیم، عبارات و نمادهایی انتزاعی یا حقیقی هستند که در چارچوب گفتمانی خاص، بر معنایی خاصی دلالت می‌کنند. معنا و مصداقی که یک دال بر آن دلالت می‌نماید مدلول نامیده می‌شود؛ مدلول نشانه‌ای است که ما با دیدن آن، دال مورد نظر برایمان معنا می‌شود (کسرایی و شیرازی، ۱۳۸۸: ۶۱)؛ همچنین دال مرکزی نشانه‌ای است که سایر نشانه‌ها در اطراف آن نظم می‌گیرند (لاکلائو و موفه، ۱۹۹۳: ۷۴).

دال شناور دالی است که مدلول آن شناور (غیرثابت) است؛ به عبارت دیگر، مدلول‌های متعدد دارد و گروه‌های مختلف سیاسی برای انتساب مدلول مورد نظر خود به آن با هم رقابت می‌کنند (کسرایی و شیرازی، ۱۳۸۸: ۶۲)؛ نهایتاً هر عملی که میان عناصر پراکنده در درون یک گفتمان، رابطه برقرار کند به گونه‌ای که هویت و معنای عناصر یاد شده، اصلاح و تعدیل شود، مفصل‌بندی نامیده می‌شود (لاکلائو و موفه، ۱۹۹۳: ۸۷).

بر پایه آنچه ذکر شد، گفتمان حاکم بر همبستگی ملی در دوران دفاع مقدس از یک مفصل‌بندی برخوردار است که بین دال مرکزی آن گفتمان به عنوان هسته مرکزی و دال‌های شناور ارتباط منطقی برقرار می‌سازد. برخوردار بودن از مفصل‌بندی پیش فرض اصلی

این مدل مفهومی است؛ اما با توجه به اکتشافی بودن تحقیق، دال‌های مرکزی و شناور آن پس از تحلیل گفتمان مشخص خواهند شد.

شکل شماره ۱: مدل مفهومی مفصل‌بندی گفتمان حاکم بر همبستگی ملی در دوره ۸ ساله دفاع مقدس

روش تحقیق

در این تحقیق که از نوع کیفی و اکتشافی است، به منظور مشخص ساختن گفتمان حاکم بر همبستگی ملی دوران دفاع مقدس از بین رویکردهای موجود در تحلیل گفتمان یعنی تحلیل گفتمان لاکلاو و موفه، تحلیل انتقادی گفتمان و روانشناسی گفتمانی، تلفیقی از نظریه تحلیل گفتمان لاکلاو و موفه و تحلیل انتقادی گفتمان فرکلاف استفاده شده است؛ در واقع تلفیق نظریه لاکلاو و موفه با برخی از عناصر نظریه فرکلاف، بنا به ضرورت تحقیق صورت گرفته است. مفاهیمی نظیر مفصل‌بندی، هژمونی به‌عنوان مفاهیم کانونی این تحقیق در سطح انتزاعی و کلان مطرح می‌شوند و این چیزی است که در نظریه لاکلاو و موفه مورد توجه قرار می‌گیرد؛ این در حالی است که تکنیک مناسب برای بررسی این مفاهیم در نظریه فوق وجود ندارد؛ لذا برای بررسی این مفاهیم لاجرم می‌بایست از ابزارهای تحلیلی مناسب استفاده نمود؛ در این تحقیق برای رفع نقیصه فوق از ابزارهایی

مدد می‌جوییم که روش تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف آن را در اختیار ما قرار می‌دهد. نکته دیگری که موجب می‌شود تا از تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف به‌عنوان ابزار تحلیل در بخش روش‌شناسی بهره گرفته شود؛ آن است که تحلیل فوق صرفاً در سطح یا متن، تفسیر یا پرکتیس گفتمانی باقی نمی‌ماند و به سطح تبیین یا پرکتیس اجتماعی نیز می‌رسد.

جامعه آماری تحقیق

جامعه آماری این تحقیق کلیه سخنرانی‌های امام خمینی^(ره) در ارتباط با همبستگی ملی در دوران دفاع مقدس است. با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند و نظری ضمن مرور متن‌های سخنرانی‌ها، آن‌هایی که جنبه نمونه و معرف داشته‌اند و یا به بیان دیگر، بیشترین نقش را در باز نمود گفتمان حاکم بر همبستگی ملی داشته‌اند انتخاب شدند. برای این امر پنج مورد از بیانات ایشان در صحیفه امام (متن اول ج ۶ ص ۱۹۲، متن دوم ج ۱۳ ص ۲۰۹، متن سوم ج ۶ ص ۴۶۲، متن چهارم ج ۱۳ ص ۱۵۳ و متن پنجم ج ۱۳ ص ۲۰-۲۱۰ و ص ۱۶۳) انتخاب شدند.

واحد تحلیل

در این تحقیق واحد تحلیل، سخنرانی‌های مربوط به همبستگی ملی است که از سوی امام خمینی^(ره) در دوران دفاع مقدس ایراد شده است.

شیوه نمونه‌گیری

شیوه نمونه‌گیری در این تحقیق از نوع هدفمند و نظری است؛ در این شیوه از نمونه‌گیری، نمونه‌هایی انتخاب می‌شوند که گونه‌نمایی بوده و بتوانند آن‌گونه یا سنخ را به

بهترین نحو نمایندگی کنند؛ در این شیوه نمونه‌گیری تا آنجا ادامه پیدا می‌کند که اشباع^۱ حاصل شود و بررسی نمونه جدید، اطلاعاتی بر اطلاعات قبلی اضافه نکند.

تکنیک و ابزار گردآوری و تحلیل داده‌ها

در این تحقیق، گردآوری و تحلیل داده‌ها از طریق تحلیل گفتمان انتقادی انجام می‌شود.

دوره زمانی مورد مطالعه

دوران ۸ ساله دفاع مقدس، دوره زمانی تحقیق حاضر را تشکیل می‌دهد.

اهداف تحقیق

- شناخت عناصر گفتمانی همبستگی ملی در دوران دفاع مقدس؛
- مشخص ساختن دال‌های مرکزی و شناور در گفتمان حاکم بر همبستگی ملی در دوران دفاع مقدس؛
- تعیین مفصل‌بندی حاکم بر گفتمان همبستگی ملی در دوران دفاع مقدس.

یافته‌های تحقیق

توصیف گفتمان حاکم بر همبستگی ملی در دوره ۸ ساله دفاع مقدس:

اصول گفتمان حاکم بر همبستگی ملی در دوره ۸ ساله دفاع مقدس را می‌توان در بیانات امام خمینی^(ره) پیگیری نمود؛ به‌منظور مشخص ساختن گفتمان حاکم بر همبستگی ملی در این دوره سعی شد تا از متن چند سخنرانی ایشان در صحیفه امام که در آن به موضوع همبستگی پرداخته شده استفاده شود.

متن اول برگرفته از صحیفه امام ج ۶ صفحه ۱۹۲ می‌باشد.

«همه اقلیت‌ها مطمئن باشند که اسلام با اقلیت‌ها همیشه به‌طور انسانی، به‌طور عدالت رفتار کرده است و همه در رفاه هستند و اینها هم مثل سایر اقلیت‌ها جزئی از ملت ما هستند و ما و آنها با هم در این مملکت زندگی می‌کنیم ان‌شاءالله و رفاه همه حاصل خواهد شد و رمز این پیروزی که وحدت کلمه است باید حفظ بشود؛ ما در محل خودمان، شما در محل خودتان، سایر طبقات همین‌طور ... شما هم که زرتشتی‌ها هستید و همیشه خدمتگزار این ملت و این مملکت بودید، باید به کار خودتان ادامه بدهید و وحدت کلمه را حفظ کنید از خداوند تعالی توفیق همه ملت ایران را خواهانم.» (صحیفه امام، ج ۶: ۱۹۲)

جدول شماره ۱: مربوط به توصیف متن اول، برگرفته از صحیفه امام ج ۶ ص ۱۹۲

واژگان کانونی	واژگان سلبی	قطب- بندی‌ها	نقش فاعلی	وجه دستوری	جان کلام	پیش فرض‌ها
اسلام، اقلیت، عدالت، رمز پیروزی، وحدت کلمه، خدمتگزار، زرتشتی، سایر طبقات، ملت ایران	بین اقلیت و اکثریت در ایران فرقی وجود ندارد.	اقلیت و اکثریت، زرتشتی و مسلمان، ملت و سایر طبقات، ما و شما.	اسلام، ملت، مملکت، ما، خدمتگزار	وجه دستوری با افعالی نظیر «باید باشند» مورد استفاده قرار گرفته که بیانگر معنای رابطه‌ای اجبار و وجه بیانی حقیقت مسلم است.	رمز پیروزی که همان وحدت کلمه است باید حفظ شود، باید به کار خودتان ادامه دهید، وحدت کلمه را حفظ کنید	اسلام با اقلیت‌ها به‌طور انسانی و به‌طور عدالت رفتار کرده است. اقلیت‌ها جزئی از ملت ایران هستند، وحدت کلمه رمز پیروزی است.

در متن دوم که برگرفته از صحیفه امام ج ۱۳ ص ۲۰۹ است:

«در مسائلی که طراحان برای ایجاد اختلاف بین مسلمانان طرح می‌کنند و عمال استعمارگران در تبلیغ آن به پا خاسته‌اند، قومیت و ملیت است که دولت عراق سال‌هاست بدان دامن می‌زند و بعضی از طوایف هم همان راه را در پیش گرفته‌اند و مسلمانان را در مقابل هم قرار داده‌اند و حتی به دشمنی کشیده‌اند، غافل از آنکه حب وطن، حب اهل وطن و حفظ و حدود کشور مسئله‌ای است که در آن حرفی نیست و ملیت‌گرایی در مقابل ملت‌های مسلمان دیگر، مساله‌ای دیگر است که اسلام و قرآن کریم و دستور نبی اکرم (ص) بر خلاف آن است و آن ملی‌گرایی که به دشمنی بین مسلمانان و شکاف در صفوف مومنان منجر می‌شود؛ برخلاف اسلام و مصلحت مسلمانان و از حيله‌های اجانب است که از اسلام و گسترش آن رنج می‌برند؛ اگر یک اشخاصی پیدا شدند و خواستند با تبلیغات سوءشان اختلافی بین شما برادرها ایجاد کنند، بین برادرهای عرب و عجم، بین برادرهای کرد و غیر کرد، ترک و غیر ترک، بدانید که توطئه است» (صحیفه امام، ج ۱۳: ۲۰۹).

جدول شماره ۲: مربوط به توصیف متن دوم، برگرفته از صحیفه امام ج ۱۳ ص ۲۰۹

واژگان کانونی	واژگان سلبی	قطب بندی‌ها	نقش فاعلی	وجه دستوری	جان کلام	پیش فرض‌ها
ایجاد اختلاف، بین مسلمانان، استعمارگران، قومیت و ملیت، حب وطن، ملی - گرایی، دشمنی بین مسلمانان، حیله‌های اجانب، تبلیغات سو، برادرهای عرب و عجم، برادرهای کرد و غیرکرد ترک و غیرترک، توطئه.	ایجاد اختلاف بین مسلمانان، ملیت‌گرایی در مقابل ملت‌های مسلمان دیگر، دشمنی بین مسلمانان، اختلاف بین برادران عرب و عجم برادرهای کرد و غیرکرد، ترک و غیرترک	برادرهای عرب و عجم، برادرهای کرد و غیرکرد، ترک و غیرترک.	در متن فوق از واژگان «طراحان»، «عمال» استعمارگران، در نقش فاعلی استفاده شده؛ و از آن‌ها به‌طور صریح به‌عنوان عوامل ایجاد حس ملیت - گرایی و ملی‌گرایی و ایجاد اختلاف بین مسلمانان یاد شده است.	همچنین در متن فوق، وجه دستوری با افعالی نظیر «طرح می‌کنند»، «دامن می زنند»، «به دشمنی کشیده‌اند»، «منجر می‌شود» شروع می‌شود و در نهایت به وجه دستوری «بدانید» ختم می‌شود که بیانگر وجه اخباری و آگاهی بخشی متن فوق دارد.	جان کلام این متن، جدی گرفتن موضوع وحدت و اخوت و برادری و همبستگی بین اقوام مسلمان و پرهیز از تفرقه‌گرایی و ملی‌گرایی است.	ناسیونالیسم و قومیت‌گرایی با روح اخوت و برادری و همبستگی که در آموزه‌های اسلامی بر آن تاکید شده است مغایرت دارد. این پیش‌فرض‌ها مشخص می‌کنند که ناسیونالیسم به عنوان اغیار در سپهر گفتمانی امام خمینی (ره) خود را نشان می‌دهد.

متن سوم برگرفته از صحیفه امام ج ۶ ص ۴۶۲ است:

« اقلیت‌های مذهبی حقوق‌شان رعایت می‌شود. اسلام برای آن‌ها احترام قائل هست، برای همه اقشار احترام قائل است. کردها و سایر چیزها - سایر دستجاتی که هستند و زبان‌های مختلف دارند؛ اینها همه برادرهای ما هستند و ما با آن‌ها هستیم و آن‌ها با ما هستند و همه اهل یک ملت و اهل یک مذهب هستیم و من امیدوارم که در بعضی جاهای مختلفی که در ایران بعضی عناصر مفسده‌جو رفتند و آنجا تبلیغات سوء می‌کنند و مردم بیچاره را وادار می‌کنند به اینکه شلوغ کنند و برادرکشی کنند، خود مردم بیدار بشوند و نگذارند این خائنین این کارها را آنجا بکنند. ما همه برادر هستیم. ما با اهل سنت برادر

هستیم و ما نباید... نباید حقوق بعضی‌ها را ملاحظه نکنیم؛ ما در حقوق علی‌السواء هستیم و قانون هم که ان شاء الله بعد به تصویب ملت می‌خواهد برسد، در قانون هم، همه اقشار حقوقشان ملاحظه شده است و اقلیت‌های مذهبی، نسوان؛ دیگر اقشار همه حقوقشان ملاحظه شده است و هیچ فرقی ما بین گروه و گروهی در اسلام نیست..... ما خادم برادران کردستانی هستیم و خادم برادران بلوچستانی و سیستانی و همه طبقات. ما می‌خواهیم شما را نجات بدهیم از دست این خائن‌ها، شما هم کمک کنید این خائن‌ها را از خود دور کنید، سران اینها را بگیرید تحویل بدهید؛ اینها به اسلام عقیده ندارند؛ اینها با قرآن مخالفند» (صحیفه امام، ج ۶: ۴۶۲).

جدول شماره ۳: مربوط به توصیف متن سوم، بر گرفته از صحیفه امام ج ۶ ص ۴۶۲

پیش فرض‌ها	جان کلام	وجه دستوری	نقش فاعلی	قطب بندیها	واژگان سلیبی	واژگان کانونی
جمهوری اسلامی ایران خدمتگذار اقلیت‌های قومی است و در فرایند خدمتگذاری به اقلیت- های قومی فرقی قائل نمی‌شود.	هرگونه اقدامی که به منظور تضعیف جایگاه اقلیت‌های قومی در کشور انجام می‌شود نتیجه فعالیت خائنین به ملت و عمال استعمارگران است.	وجه دستوری با افعالی نظیر «کمک کنید»، «دور کنید»، «بگیرید»، «تحویل بدهید» مورد استفاده قرار گرفته که بیانگر معنای تکلیفی و وجه بیانی حقیقت مسلم است.	استفاده از ضمایر «ما»، «آنها» در متن فوق حاکی از آن است که هرگونه اقدام برای بهبود شرایط زندگی اقلیت‌های قومی ساکن در کشور منوط به همکاری بین حکومت (ما) و اقلیت‌های قومی (شما) است.	خائنین و سران آن‌ها در یک سو و ما (حکومت) و شما اقوام) در سوی دیگر	«خائن‌ها» و «سران آنها» که در عین حال به اسلام و قرآن نیز اعتقادی ندارند، در برابر اقدامات حکومت برای نجات اقلیت‌های قومی نظیر کردها و بلوچ‌ها و سیستانی‌ها اختلال ایجاد می‌کنند.	خادم، برادران کردستانی، برادران بلوچستانی و سیستانی، خادم همه طبقات، نجات دادن، خائن‌ها، سران، عدم اعتقاد به اسلام، مخالف قرآن.

متن چهارم برگرفته از صحیفه امام ج ۱۳ ص ۱۵۳ می‌باشد. امام خمینی (ره) در جمع

اقشار مختلف مردم در ۱۳۵۹/۶/۴ چنین بیان می‌کنند:

«امروز روزی است که همه به دستور اسلام، به دستور قرآن کریم با هم متحد باشند، تنازع نکنند؛ اگر تنازع با هم بکنند، بر هر شیوه‌ای باشد، به حسب قرآن کریم ممنوع است این تنازع و اگر تنازع بکنند غش می‌آورد و رنگ و بوی انسان را و ملت را از بین می‌برد؛ این دستور خدای کریم است؛ اینهایی که دارند کوشش می‌کنند تفرقه بیندازند و تنازع ایجاد کنند و معذک ادعای اسلام می‌کنند؛ اینها آن اسلامی را که قرآن کتاب اوست، آن اسلامی را که کعبه قبله اوست آن اسلام را نیافته‌اند و به آن اسلام نیاورده‌اند؛ اینهایی ایمان به اسلام آورده‌اند که قرآن را و محتوای قرآن را قبول دارند، محتوای قرآن که می‌فرماید که «مؤمنون اخوه» هستند، برادر هستند با هم، برادری هر چه اقتضا می‌کند اینها باید انجام دهند.» (صحیفه امام، ج ۱۳، ۱۵۳).

جدول شماره ۴: مربوط به توصیف متن چهارم، بر گرفته از صحیفه امام ج ۱۳ ص ۱۵۳

واژگان کانونی	واژگان سلبی	قطب بندی‌ها	نقش فاعلی	وجه دستوری	جان کلام	پیش فرض‌ها
دستور اسلام، دستور قرآن کریم، عدم تنازع، انسان، ملت، دستور خدای کریم، تفرقه انداختن، قرآن، کعبه، ایمان به اسلام	تنازع، غش، تفرقه، اسلام نیافتن، اسلام نیابردن.	تفرقه- اندازها، مدعیان اسلام در یکسو و مؤمنون و آن‌ها که اسلام آورده‌اند در سوی دیگر	اسلام، قرآن، آنهايي که اسلام آورده‌اند، مؤمنون	وجه دستوری با افعالی نظیر «متحد باشند»، «تنازع نکنند»، «باید انجام دهند» مورد استفاده قرار گرفته که بیانگر معنای رابطه- ای تکلیفی و وجه بیانی حقیقت مسلم است.	جدی گرفتن مسئله وحدت و همبستگی بین اقوام گوناگون مسلمان و اینکه هرگونه حرکت در راستای ایجاد تفرقه و تعارض بین اقوام مسلمان برخلاف آموزه- های اسلام است	مهم‌ترین مسئله مسلمانان حفظ وحدت است. ملتزم بودن به مسئله وحدت منطبق بر آموزه‌های اسلامی و قرآنی است و تمامی کسانی که به این مسئله اعتقادی ندارند معنای واقعی قرآن و اسلام را درک نکرده- اند.

در متن پنجم که برگرفته از صحیفه امام ج ۱۳ صص ۲۰۹-۲۰۱ و ص ۱۶۳ می‌باشد،

امام می‌فرماید:

«از ملی‌گرایی خطرناکتر و غم‌انگیزتر، ایجاد خلاف بین اهل سنت و جماعت با شیعیان است و القای تبلیغات فتنه‌انگیز و دشمنی‌ساز بین برادران اسلامی و ایمانی است و بحمدالله تعالی در انقلاب اسلامی ایران هیچ اختلافی بین این دو طایفه وجود ندارد و همه با دوستی و اخوت در کنار هم زندگی می‌کنند و اهل سنت که در ایران جمعیت‌اش بی‌شمارند ... و دارای علما و مشایخ بسیار هستند، با ما برادر و ما با آن‌ها برادر و برابریم و آنان با نغمه‌های نفاق‌افکنانه‌ای که بعضی جنایتکاران و وابستگان به صهیونیسم و آمریکا، ساز نموده‌اند، مخالفند... من امیدوارم که تمام برادرهای ما در اطراف ایران، چه برادرهای اهل سنت و چه برادرهای اهل تشیع و تمامی کسانی که در این ملت هستند از اقلیت‌های مذهبی همه با هم مجتمع باشند و همه مثل برادر با هم رفتار کنند ... علمای اعلام و خطبای محترم کشورهای اسلامی دولت‌ها را دعوت کنند که از وابستگی به قدرت‌های بزرگ خارجی خود را رها کنند و با ملت خود تفاهم کنند؛ در این صورت پیروزی را در آغوش خواهند کشید و نیز ملت‌ها را دعوت به وحدت کنند و از نژادپرستی که مخالف دستور اسلام است، بپرهیزند و با برادران ایمانی خود در هر کشوری با هر نژادی که هستند، دست برادری دهند که اسلام بزرگ آنان را برادر خوانده و اگر این برادری ایمانی با همت دولت‌ها و ملت‌ها و با تأیید خداوند متعال روزی تحقق یابد، خواهید دید که بزرگترین قدرت جهان را مسلمین تشکیل می‌دهند...» (صحیفه امام ج ۱۳ صص ۲۰۹-۲۰۱ و ص ۱۶۳).

جدول شماره ۵: مربوط به توصیف متن پنجم، بر گرفته از صحیفه امام ج ۱۳ ص ۲۰-۲۱ و ص ۱۶۳

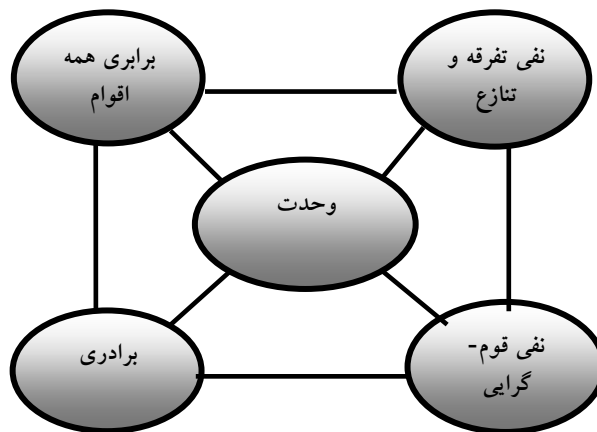
پیش فرض‌ها	جان کلام	وجه دستوری	نقش فاعلی	قطب بندیها	واژگان سلبی	واژگان کانونی
مسلمانان از هر نژاد و قومی که باشند به مثابه برادر یکدیگرند و باید که همانند برادران ایمانی یکدیگر رفتار نمایند. در نتیجه آگاهی بخشی علمای اسلامی و تذکرات آن‌ها از میزان وابستگی دولت‌های اسلامی به قدرت‌های خارجی کاسته خواهد شد.	جان کلام این متن، از یک سو تأکید بر مسئله وحدت بین اقوام اسلامی و از سوی دیگر تأکید بر نقش تعیین کننده علمای اسلام در تذکر دادن و نهایتاً رهانیدن دولت‌های اسلامی از وابستگی به قدرت‌های بزرگ خارجی و نتیجه وابستگی به قدرت‌های بزرگ خارجی و نتایجاً پرهیز از اتخاذ سیاست‌های نژادپرستانه از سوی دولت‌های مذکور است.	به لحاظ وجه دستوری متن فوق در ابتدا با افعالی نظیر «مجتمع باشند»، «رفتارکنند»، «دعوت کنند»، که بیانگر وجه امری جملات فوق می‌باشد شروع و سپس به افعالی نظیر «در آغوش خواهند کشید»، «خواهید دید» که دارای وجه اخباری است، پایان می‌یابد.	برادرهای ما در اطراف ایران، چه برادرهای اهل سنت و چه برادرهای اهل تشیع، ملت، اقلیت‌های مذهبی، وابستگی به قدرت‌های بزرگ خارجی، نژادپرستی، اقلیت‌های مذهبی، مجتمع، برادر، علمای اعلام، خطبای محترم، دولت‌ها	وحدت در برابر نژادپرستی، وابستگی به قدرت‌های بزرگ خارجی، نژادپرستی در برابر ملت	وابستگی به قدرت‌های بزرگ خارجی، نژادپرستی.	برادرهای ما برادرهای اهل سنت، برادرهای اهل تشیع، ملت، اقلیت‌های مذهبی، وابستگی به قدرت‌های بزرگ خارجی، دعوت به وحدت، نژادپرستی، مخالف دستور اسلام، برداردان ایمانی

تفسیر گفتمان حاکم بر همبستگی ملی در دوره ۸ ساله دفاع مقدس:

یکی از مهم‌ترین معیارها برای تشخیص دال مرکزی در تحقیقاتی این چنینی که از روش تحلیل گفتمان فرکلاف و لاکلائو و موفه به‌طور توأمان استفاده می‌شود، مسئله تکرار است؛ بر این اساس دال یا نشانه‌ای که بیشتر مورد تأکید قرار گرفته باشد، طبعاً نقش مهم‌تری دارد؛ علاوه بر این به آن نشانه‌ای دال مرکزی اطلاق می‌کنیم که دال‌های دیگر بر اساس آن تعریف شده باشند و میان آن‌ها رابطه‌ای شکل گرفته باشد؛ با توجه به آنچه که گفته شد دال مرکزی در گفتمان حاکم بر همبستگی ملی در دوره ۸ ساله دفاع مقدس وحدت می‌باشد. در ارتباط با دال شناور نیز باید گفت که دال‌های شناور به عناصر و دال‌هایی گفته می‌شود که معنی آن‌ها تثبیت شده نیست و گفتمان‌های مختلف سعی در

معنادهی به آن‌ها را دارند؛ آن‌ها دال‌هایی‌اند که در درون یک گفتمان مفصل‌بندی شده‌اند و موقتاً به هویت و معنایی دست یافته‌اند؛ بر این اساس نفی تفرقه و تنازع، برابری همه اقوام، نفی قوم‌گرایی و برادری در زمره دال‌های شناور گفتمان حاکم بر همبستگی ملی در دوره ۸ ساله دفاع مقدس می‌باشند. دال‌های مرکزی و شناور مربوطه به روشنی در متن سخنرانی‌های امام (ره) در صحیفه نور در (متن اول ج ۶ ص ۱۹۲، متن دوم ج ۱۳ ص ۲۰۹، متن سوم ج ۶ ص ۴۶۲، متن چهارم ج ۱۳ ص ۱۵۳ و متن پنجم ج ۱۳ ص ۲۰-۲۱۰ و ص ۱۶۳) پیداست؛ به‌طور مثال تأکید بر کلماتی نظیر امت بزرگ، امت اسلام، اجتماع بزرگ مسلمانان، قشرهای مسلم (متن اول)، متحد باشند، تنازع نکنند (متن چهارم)، دعوت به وحدت (متن پنجم) به‌طور ضمنی بیانگر دال مرکزی این گفتمان یعنی وحدت می‌باشد؛ همین‌طور تأکید بر کلماتی نظیر برادرهای عرب و عجم، برادرهای کرد و غیرکرد، ترک و غیرترک (متن دوم)، برادران کردستانی، برادران بلوچستانی و سیستانی (متن سوم)، برادرهای ما در

اطراف ایران، برادرهای اهل سنت، برادرهای اهل تشیع، برادران ایمانی (متن پنجم) دلالت بر دال شناور برادری در مفصل‌بندی گفتمان حاکم بر همبستگی ملی در دوره ۸ ساله دفاع مقدس دارد. در مورد دال‌های شناور دیگر در این مفصل‌بندی نیز می‌توان این رویه را در پیش گرفت.

شکل شماره ۲: مفصل‌بندی گفتمان حاکم بر همبستگی ملی در دوره ۸ ساله دفاع مقدس

تبیین گفتمان حاکم بر همبستگی ملی در دوره ۸ ساله دفاع مقدس:

انقلاب اسلامی در ایران با شعار و ایده اخوت اسلامی و آرمان شکل‌گیری امت واحده اسلامی پیروز شد و از آنجا که مخاطبان پیام انقلاب در دنیای اسلام و کشورهای همسایه مردمانی بودند که قرابت قومی، زبانی و مذهبی با اقوام ایرانی، عرب، ترکمن، بلوچ، کرد و آذری داشتند، در عمل پیگیری ایده وحدت دنیای اسلام در سیاست خارجی با سیاست-گذاری هویتی در داخل و نوع برخورد نظام با گروه‌های قومی مذهبی کشورمان گره خورد. دکترین وحدت تنها وجه شعاری و صوری نداشت و گویای طرز تلقی طیفی گسترده‌ای از رهبران انقلاب از مبانی و وفاق ایرانیان و تعریف و برداشت آنان از شناسه‌ها و مبانی هویت ایرانی و ایرانیان بود. برداشتی که بر اساس آن اسلام عامل هویت‌بخش و ایجاد همبستگی ملی بوده و بر دیگر مؤلفه‌های هویت ایرانی اعم از زبان، سرزمین و دیرینه تمدنی پیش از اسلام و یا باور به تبار مشترک رجحان داشت؛ در واقع غیریت گفتمانی در گفتمان همبستگی ملی در دوره دفاع مقدس، گفتمان هویت‌بخش ناسیونالیسم قوم‌گرایانه ایرانی و مبلغان داخلی و خارجی آن بوده است. ناسیونالیسم ایرانی به‌زعم طرفداران آن به-عنوان هویتی فراگیر می‌بایست بر فراز همه هویت‌های مادون ملی گسترش می‌یافت. طبعاً پیشینه گفتمان مدرنیسم به این معنا به اندیشه‌های نخستین نسل روشنفکران ایرانی در اواخر سده نوزدهم باز می‌گردد که ستایشگر تجربه دولت ملی در اروپا بودند و در این گفتمان زبان فارسی به‌عنوان رشته پیوند ملت ایرانی در طی تاریخ اهمیت خاصی پیدا می‌کرد؛ در همین رابطه طبعاً تاریخ پیش از اسلام ایران نیز از چشم‌انداز گسترش هویت ایرانی در مقابل دیگر هویت‌ها در مرکز توجه روشنفکران قرار گرفت و در عوض تجربه تاریخی ایران در دوران پیش از اسلام تحقیر شد. روشنفکران نسل اول به درجات مختلف بر ضرورت زدودن هویت ایرانی از زنگارهایی که آنها را در طی تاریخ فراگرفته است تأکید گذاشتند. زبان فارسی، نژاد آریایی و مذهب زرتشت در نزد برخی روشنفکران تندرو، سه پایه اصلی هویت از دست رفته ملت ایران به‌شمار می‌آمدند؛ سرزمین ایران نیز طبعاً چارچوب جغرافیایی طبیعی هویت ملی هر ایرانی را تشکیل می‌داد. در گفتمان هویت ملی

هر ایرانی در هر گوشه دور افتاده‌ای از این سرزمین می‌بایست با ایرانی دیگر در گوشه دور افتاده دیگری احساس همبستگی و هویت کند و در عین حال با همسایگان نزدیک خود در فراسوی مرزهای ملی احساس بیگانگی داشته باشد؛ در این میان باید همه تعلقات هویت بخش دیگر رنگ ببازند و یا بی‌معنا شوند. در نتیجه اقوام مختلف ساکن در سرزمین ایران همگی ایرانی به‌شمار می‌آیند و همه هویت‌های دیگرشان از حیث تعلق ملی بی‌اعتبار می‌شوند.

بنابراین پیگیری سیاست‌های هویت بخش در دوران دفاع مقدس در راستای تقویت همبستگی ملی تا حدودی جنبه واکنشی داشت و پاسخی به روند اسلام‌زدایی در دوران پهلوی نیز بود؛ بدین وصف اسلام به‌عنوان مخرج مشترک قاطبه ایرانیان اعم از کرد، ترک، بلوچ، عرب و فارس مبنا و شالوده گفتمان حاکم بر همبستگی ملی در دوره ۸ ساله دفاع مقدس قرار گرفت و پیوندهای دیگر فرهنگی زبانی و نژادی که آنان را در چهارچوب هویت ایرانی و حوزه فرهنگی و تمدن ایران زمین گردهم می‌آورد در مراتب بعدی قرار گرفت؛ در این میان، امام^(ره) در موضع مؤلف گفتمان همبستگی و رهبر سیاسی و مذهبی جامعه انقلابی، نقش بسیار مؤثری در ایجاد وحدت و بسیج توده‌ای در بین تمامی اقشار جامعه و از جمله در بین اقلیت‌های قومی در دوره ۸ ساله دفاع مقدس داشت.

نتیجه‌گیری

این تحقیق به تحلیل گفتمان حاکم بر همبستگی ملی در دوران دفاع مقدس می‌پردازد. اقوام در جامعه ایرانی نقش به‌سزایی در حفظ انسجام و همبستگی ملی (به‌طور مثال در انقلاب اسلامی ایران یا در دوران دفاع مقدس) و یا احیاناً بروز تنش و چالش با حکومت مرکزی داشته‌اند (نظیر بحران آذربایجان ۱۳۲۴-۱۳۲۵ یا بحران مهاباد ۱۳۲۴-۱۳۲۵ در دوران قبل از انقلاب اسلامی)؛ در واقع مروری بر تاریخ معاصر ایران نشان خواهد داد که اقوام از چه نقش اثرگذاری در وقوع تحولات سیاسی و اجتماعی در این کشور برخوردار بوده‌اند.

همبستگی ملی به‌عنوان متغیر متأثر از مناسبات و روابط قومی در هر جامعه‌ای، در قالب یک گفتمان خاص شکل می‌گیرد و موجبات تدوین سیاست‌هایی را در عرصه‌های مختلف فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی فراهم می‌سازد. در نگاه گفتمانی به همبستگی ملی چند نکته برجستگی پیدا می‌کند؛ نخست اینکه همبستگی ملی به‌مثابه گفتمان بر پایه یک اصل مؤلفی شکل می‌گیرد که ماهیتاً وجه کنترل‌کننده دارد؛ دوم اینکه این گفتمان دارای یک مفصل‌بندی است که بین عناصر مختلف آن ارتباط برقرار می‌سازد؛ سوم اینکه این گفتمان از یک دال مرکزی و مجموعه‌ای از دال‌های شناور برخوردار است و نهایتاً اینکه؛ این گفتمان در برابر اغیار گفتمانی شکل گرفته است؛ این تحقیق در پی آن بود تا ضمن مشخص ساختن اصل مؤلف و مفصل‌بندی حاکم بر گفتمان همبستگی ملی در دوران دفاع مقدس، دال‌های مرکزی و شناور آن را مشخص سازد. یافته‌ها مشخص ساختند که در طی دوره ۸ ساله دفاع مقدس شخصیت امام خمینی^(ه) اصل مؤلف گفتمان حاکم بر همبستگی ملی بوده و متأثر از آموزه‌های ایشان مفصل‌بندی گفتمانی حاکم بر همبستگی ملی شکل گرفت؛ این مفصل‌بندی بین مجموعه‌ای از دال‌ها در قالب دال مرکزی و دال‌های شناور ارتباط منطقی برقرار نمود؛ بر این اساس وحدت به دال مرکزی در گفتمان حاکم بر همبستگی ملی در طی دوره ۸ ساله دفاع مقدس بدل گردید؛ چنین وحدتی، وحدت بر پایه آموزه توحیدی است و کثرت و به عبارتی تنوع گروه‌های قومی را به رسمیت می‌شناسد؛ لذا هرگونه تلاشی به‌منظور برهم زدن وحدت مسلمین به‌عنوان توطئه در نظر گرفته می‌شود. در تداوم منطقی این دال مرکزی، دال‌هایی نظیر نفی تفرقه و تنازع، نفی قوم‌گرایی، برابری و برادری به‌عنوان دال‌های شناور در گفتمان فوق در نظر گرفته می‌شوند؛ در عین حال اغیار گفتمانی نیز مؤلفه‌ای است که در تحلیل‌های گفتمانی الزاماً باید بدان توجه نمود. از منظر امام خمینی^(ه) به‌عنوان اصل مؤلف و کنترل‌کننده گفتمان حاکم بر همبستگی ملی در دوران دفاع مقدس - استعمار چه از نوع غربی و چه از نوع شرقی آن سبب‌ساز پیدایش ناسیونالیسم و قومیت‌گرایی به‌عنوان اغیار گفتمانی است و توطئه‌های صورت گرفته، جهت سست نمودن وحدت بین مسلمین از بطن این گفتمان‌ها پدید

می‌آید. ناسیونالیسم اسلامی در دوران دفاع مقدس در نقطه مقابل ناسیونالیسم شوینستی و قومیت‌گرایی، موجبات شکل‌دهی به گفتمانی را فراهم ساخت که بعدتر منجر به مشارکت فعالانه و همدلانه بسیاری از افراد متعلق به گروه‌های مختلف قومی و نژادی در دفاع مقدس ۸ ساله گردید؛ به عبارت دقیق‌تر الگوی وحدت در عین کثرت، پرهیز از اجحاف و بی‌عدالتی و رواج تفرقه بین گروه‌های قومی، برابر و برادر پنداشتن اقوام و نیز به رسمیت شناختن حقوق آن‌ها مأخوذ از گفتمان حاکم بر همبستگی ملی، همگی موجبات ایجاد و تعمیق حس تعلق به هویت ملی و تحکیم و تثبیت همبستگی ملی در دوران دفاع مقدس را فراهم ساخت.

پیشنهادهای تحقیق

- ۱- به عنوان یک الگوی راهبردی پیشنهاد می‌شود مهم‌ترین رکن سیاست‌گذاری در دولت‌های آتی همانند گفتمان حاکم بر همبستگی ملی در دوران دفاع مقدس تلاش برای از بین بردن احساس تبعیض و ایجاد احساس وحدت در بین گروه‌های قومی باشد؛
۲. پیشنهاد می‌شود دولت‌های آتی تا سر حد امکان از بروز تفرقه و تنازع در بین گروه‌های قومی و نژادی و مذهبی جلوگیری نمایند؛ چرا که این امر موجبات تقویت همبستگی ملی را در بین مردم فراهم خواهد ساخت؛
۳. پیشنهاد می‌گردد که دولت‌ها در بذل توجه و احترام به عناصر فرهنگی گروه‌های مختلف قومی و نژادی در جامعه ایرانی سعی و اهتمام بیشتری نمایند؛ این امر از تقابل بین هویت قومی و هویت ملی خواهد کاست و سبب تعمیق حس همبستگی ملی در بین اقوام ایرانی خواهد شد؛
۴. دولت‌های آتی از طریق توجه بیشتر به طرح‌های آمایش سرزمینی و اعمال تبعیض مثبت در مورد قومیت‌ها به توسعه و پیشرفت مناطق قومی توجه بیشتری داشته باشند و بدین طریق موجبات تقویت حس همبستگی ملی را فراهم سازند؛ بدین صورت که در مناطق قومی‌ای که تا پیشتر از این سرمایه‌گذاری کمتر می‌شد از طریق سیاست‌های تبعیض

مثبت توجه بیشتری صورت بگیرد، تا احساس محرومیت نسبی از بین برود؛ در واقع زمانی که اقوام رشد و بهبود شرایط اقتصادی را در مناطق شان شاهد باشند در برابر هر تهاجم خارجی یا تهدید داخلی که باعث تخریب این عمران و آبادانی در قالب گرایش‌های واگرایانه شود، مقاومت می‌نمایند.

همچنین با توجه به محدودیت‌های موجود در انجام تحقیق، طبیعتاً برخی از عوامل و ابعاد مربوط به همبستگی ملی مورد توجه قرار نگرفته؛ لذا پیشنهاد می‌شود در قالب تحقیقات دیگر به بررسی عوامل زیر پرداخته شود:

- پیشنهاد می‌شود تا در مورد غرور ملی - به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های همبستگی ملی در ایران - گروه‌های مختلف قومی، نژادی، زبانی و مذهبی تحقیق تجربی صورت گیرد.

- پیشنهاد می‌شود در مورد سهم هر کدام از عوامل چهارگانه سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در تقویت همبستگی ملی اقوام در ایران تحقیق تجربی صورت گیرد.

فهرست منابع و مآخذ

الف. منابع فارسی

- احمدی، حمید (۱۳۸۹)، قومیت و قوم‌گرایی در ایران، افسانه و واقعیت، تهران: نشر نی.
- اسمیت، آنتونی، دی (۱۳۹۵)، ناسیونالیسم و مدرنیسم، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: نشر ثالث.
- امام خمینی (ره) (۱۳۶۰)، صحیفه امام، ج ۶ و ۱۳، چ ۲.
- امامی‌خویی و رضایی (۱۳۹۲)، «نقش ناسیونالیسم در فروپاشی امپراطوری عثمانی در جنگ جهانی اول»، مسکویه، دوره ۸، ش ۸، ۲۷، ۵۵-۸۸، زمستان.
- الهی‌منش و اولاد (۱۳۹۷)، «تأثیر دفاع مقدس بر تقویت و تحکیم ناسیونالیسم اجتماعی»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی و بین‌المللی، دوره ۹، ش ۳۷، ۱۲۹-۱۵۲.
- ایزدی، پیروز (۱۳۷۹)، تحلیل انتقادی در عمل: تحلیل انتقادی گفتمان نورمن فرکلاف، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- جهانیان، منوچهر؛ قرخلو، مهدی؛ زندی، ابتهال (۱۳۸۹)، «مقدمه‌ای بر همبستگی ملی با تأکید بر مؤلفه‌های فرهنگ و گردشگری»، فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیای انسانی، س دوم، ش سوم، ۱۰۹-۱۲۲.
- خجسته نژاد، ندا؛ حاجیانی، ابراهیم؛ صالحی امیری، سیدرضا؛ فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۹۶)، «سنجش میزان همبستگی ملی در میان اقوام آذری و ترکمن»، فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره ۶، ش ۳، ۴۹۵-۵۱۵.
- داودی، محمد (پاییز ۱۳۹۸)، «راهبردهای وحدت ملی در استحکام‌بخشی قدرت درونی نظام جمهوری اسلامی ایران از منظر مقام معظم رهبری (مدظله العالی)»، فصلنامه امنیت ملی، دوره ۹، ش ۳۳، ۲۲۱-۲۴۰.
- رحیمی، غلامرضا؛ حداد عادل، غلامعلی، دهقان، نبی‌الله، مبنی‌دهکردی، علی؛ احمدی، حمید (۱۳۹۸)، «راهبردهای ارتقاء پیوستگی مردم و حکومت با تأکید بر وحدت ملی»، فصلنامه امنیت ملی، دوره ۹، ش ۳۲، ۲۶۵-۲۹۵.
- سلطانی، علی‌اصغر (۱۳۹۷)، قدرت، گفتمان و زبان: سازوکارهای جریان قدرت در جمهوری اسلامی ایران، تهران: نشر نی.
- عادل، علی؛ فتحی، سروش؛ پیراهری، نیر (۱۳۹۷)، «تحولات قومی در مرزهای ایران قبل و بعد از جنگ تحمیلی: ابعاد و راهکارها»، فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، دوره ۸، ش ۳، ش پایانی ۳۱، ۳۱-۵۴.

- فوکو، میشل (۱۳۸۴)، نظم‌گفتار (درس افتتاحی در کلژدوفرانس)، ترجمه باقر پرهام، تهران: انتشارات سپهر خرد.
- کسرائی، محمد سالار؛ داوری مقدم، سعیده (۱۳۹۴)، «برآمدن داعش در خاورمیانه: تحلیل جامعه‌شناسانه»، فصلنامه روابط خارجی، س هفتم، ش اول، ۱۹۱-۲۱۶.
- گرشاسبی، رضا و کریمی‌مله، علی (۱۳۹۶)، «تحلیل رهبری امام خمینی (ره) در جنگ تحمیلی، از منظر جامعه‌شناسی احساسات»، فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، س پنجم، ش ۲۰، (ش پیاپی ۵۰)، ۳۴-۹.
- مهری، کریم (۱۳۹۵)، «نقش اقوام در همبستگی ملی»، فصلنامه سیاست‌های راهبردی و کلان، س چهارم، ش شانزدهم، ۱۷۴-۱۵۳.
- وحید، فریدون؛ کریمیان، حبیب‌الله؛ کوپایی، محمد (۱۳۹۱)، «تأثیر وسایل ارتباط جمعی بر همبستگی ملی جوانان و دل‌بستگی آن‌ها به هویت ایرانی»، مجله مطالعات توسعه اجتماعی ایران، س چهارم، ش چهارم، ۱۲۳-۱۳۲.
- یورگنسن، ماریان؛ فیلیپس، لوئیز (۱۳۸۹)، نظریه و روش در تحلیل گفتمان، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی.

ب. منابع انگلیسی

- Abdurakhmonov Farhod Rakhimjonovich, Abdurakhmanova Zuxra Erkinovna (2020) The sense of patriotism as an important factor in the formation of national unity . Journal of Critical Reviews, 7 (5), 993-996. doi:10.31838/jcr.07.05.202.
- Anderson, B. R. O. G. (1991). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.
- Andrew Beath, Fotini Christia & Ruben Enikolopov (2015) The National Solidarity Programme: Assessing the Effects of Community-Driven Development in Afghanistan, *International Peacekeeping*, 22:4, 302-320, DOI: 10.1080/13533312.2015.1059287.
- Ferrera, Maurizio & Burelli, Carlo. (2019). Cross-National Solidarity and Political Sustainability in the EU after the Crisis 1. *JCMS Journal of Common Market Studies*. forthcoming 2019. 10.1111/jcms.12812.
- Geertz, C. (1983) *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York
- Gellner, E. (2006). *Nations and nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Hobsbawm, E. J., & Ranger, T. O. (1983). *The Invention of tradition*. Cambridge [Cambridgeshire: Cambridge University Press.
- Kaplan, Danny. (2018). Social club sociability as a model for national solidarity. *American Journal of Cultural Sociology*. 6. 10.1057/s41290-016-0014-6.

- Kymlicka, Will. (2015). Solidarity in diverse societies: beyond neoliberal multiculturalism and welfare chauvinism. *Comparative Migration Studies*. 3. 10.1186/s40878-015-0017-4.
- Laclau, E& Mouffe, C (1993), *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (London: Verso).
- Mohammad Reza Mahdavi, Ardeshir Entezari (2020) SOCIAL RELIGIOSITY AND NATIONAL SOLIDARITY: A COMPARISON BETWEEN IRANIAN AND INDIAN YOUTHS. *Journal of Critical Reviews*, 7 (2), 204-213. doi:10.31838/jcr.07.02.37
- Pierre L. van den Berghe (1978) Race and ethnicity: A sociobiological perspective, *Ethnic and Racial Studies*, 1:4, 401-411, DOI: 10.1080/01419870.1978.9993241
- Shils, E. (1957). Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties: Some Particular Observations on the Relationships of Sociological Research and Theory. *The British Journal of Sociology*, 8(2), 130-145. doi:10.2307/587365.
- Weiner, Myron. (1965)"New Nations: The Problem of Political Development", *Annals of American Academy of Political and Social Science*, Vol .385.